۲۱۲ ـ شه پۆل

نه‌ته‌وه‌ی کورد :

سترابۆن، هیردۆت و گزنفۆن مێژونوسانی یۆنانی زۆرجاران ناوی کوردیان بردوه‌و به دورو درێژ قسه‌یان له نه‌ته‌وه‌وگه لی کورد کردوه.

گزنفۆن له ۴۰۱ ی به رله زاین له کتێبی خۆیدا: (گه رانه وه‌ی ده هه‌زار یۆنانی) له‌م نه‌ته‌وه‌وگه‌له ره‌سه‌نه ناوی بردوه که چلون گیروگرفتیان بۆسپاکه ی ئه‌و به‌دیی هێناوه،گزنفۆن ئه‌لێ:کورده کان له‌ناوچیا و چرائه ژین و هیچ کاتێ نه‌بونه ته‌، به‌رده‌سی خه شایارشاو ئه‌رمه‌نی‌و ئاشۆری و له‌که تیبه‌کانی پاتشای ئاشۆریه‌کانیشا، به (کردو...) ناوبراون‌و له‌کتێبی په‌هله‌وی: شاره‌کانی ئێرانیشدا، به‌کوهیاران، کردو، واتا:کوردان، ناو براون.

ـ له ده‌وره‌ی ساسانییاناکورده‌کان له‌زۆربه‌ی شه‌ڕو جه‌نگه کانا به‌شدار بـون، له کارنامه‌ی ئه‌رده‌شێری پا په کانا جه‌نگی کورده‌کان له ته‌ک پاتشا ساسانییه کانا، شی کراوه‌ته‌وه،کورده‌کان دوای دوابڕانی حوکومه‌تی ساسانی له ڕاست عه‌ره به‌کانا پیاوانه راوه ستاون‌و دینی پیرۆزی ئیسلامیشیان به دڵ‌و داو وه‌رگرتوه، نه‌ک به‌زۆر، به‌ڵام باری خۆیشیان هه‌ر پاراستوه‌و رایان‌گرتوه.

کورده‌کان له راست هاشاوڵی بێ به‌زه‌ی یانه‌ی تورکه سه‌لجوقییه‌کانا له سه‌ته‌ی یازده هه‌می‌زایینی‌و هێرشی مه غول (سه‌ته‌ی ۱۳) له‌راست هاشاوڵی ته‌یموره‌شه له (سه ته‌ی پانزه‌هه‌م) نه‌به زانه راوستان‌و سپا خۆین خۆره‌که‌یان شکاندوه.

له سه‌ته‌ی ۱٦ی زاین له دولای کوردستانا، دوحوکومه‌تی به‌وزه دامه‌زرا له ئێران حوکومه‌تی سه‌فه‌وی‌و له تورکییه‌ش حوکومه‌تی ترکی عوسمانلی، ئه‌م دوحوکومه‌ته‌نێزیک به (۳۰۰) ساڵ جارو بار پێکه‌وه ئه‌یان‌کرده سیمڕ سیمڕو جه‌نگ.

کورده‌کان، باوه‌کوله‌ره‌گ‌ژیا، له ته‌ک ئاریا: ئیرانییه‌کانا هاو خۆین بون، به‌ڵام له به‌ر زڵم و بێدادی میروپاتشا سه‌فه‌وی یه‌کان‌و هه‌روا، له‌به‌رئه‌وه‌ی له سه‌رڕچه‌ی و ڕێگای سوننی بون جار جار ئه‌چونه‌لای عوسمانلییه‌کان‌و به‌دژی سه‌فه‌وی یه‌کان جه‌نگیان ئه‌کرد.

له ساڵی ۱۵۱۴ زاین داله جه‌نگی چالد رانا له با شوری گوڵ ئاوی ورمێ داکورده‌کان چونه یارمه‌تی تورکه عوسمانلییه‌کان‌و سپای شائیسماعیلی سه فه‌وی‌یان تێکشکاند، ترکه

عوسمانلییە کان سپای شائیسماعیلی سه فەوی یان تێکشکاند. ترکە عوسمانلییە کان لە بەرانبەرا بە ڵینی سەر بە خۆی ناو خۆی: (خودموختاری) یان بە کوردە کان دابو بە لاّم جەنگی چالدران بە زیانی نەتەوەوگـە لی کـوردتەوا و بـوا چونکـالە دوایـیدا کوردسـتـان لە نـێوان تـورکییە و ئێرانادابەش بو، سێبەشی کەوتە بەردەسی تورکی عوسمانلیو یە كێ بەشی دیکەی کوردستان کەوتەسەرئێران، سوڵتان سەلیم و شاهەباس لەوبابەتەوە پەیمان نامەیان لە گەڵ یە کا بەستو ئەوپەیمان نامە، لە ساڵی ١٦٣٩ زایینی بە هۆی شاهەباس سەفەویو موورادی عوسمانلی یەوە مۆر کرا، بەلاّم کوردە کان ئەم سنوربەندی یەیان قەبوڵ نە کردو لە هەردو حوکومەت راسانو توانییان لەتورکییەو ئێرانا میرنیشینگە لی کوردی بـە دی بـهێنن و تـارادە یـە كێ بگـە یـێنە سەربەخۆی هەرێمی. میرنیشینە کانی موکری و ئەردەلاّن لە کوردستانی ئێرانـا تـا ئـاخر و تۆخری سە تەی نوزدە هەم بەهۆی میر و مە زنە کوردە کان بە رێوەئەچو، بەلاّم لە هەوەڵی سه تەی بیستە ما، حوکومەتی ناوەندی ئێران کارو نیازی بەحوکومەتێکی بەوزەهە بوتـابێ وەی بتوانێ گەلاّلە تالاّن کارانە کەی خۆی بەرێ بە رێوە. هە روەها حوکومە تە کانی کوردی گول ئاوی وان و بادینان و هە کاری و دییار بە کریش لە تورکییە دابە دەس پاتشا زۆروێژە تورکە تەرەسە کانی عوسمانلیلە ناو بران و قڕیان خستە ناو سە رۆكێ وبنۆ کە کوردە کان، لە سە تەی نوزدە هە ما هەرکاتێ کوردە کان لەو حوکومەتانە رادە سان و ئەیانە ویست خۆیان سە ربە خۆ، پکە ن، کوردە خودان زەوی یە، گە ورە کانیان ئە کردە، هۆرە، بۆ کوردە، دژ، حوکومە تە دژ کوردە کان و کوردیان بە کورد ئەدابە کوشت.

لە سە تەی بیستە میشا هەستان و راپە رینی کوردە کان کە بە شێوەی نیشتمانی تایبەت دەسی پێکراوەو هێما نیش بەردە وامە، کە وتە، بەر، رەوتی کێبە رکێی ئیمپریـالیزم، لە رۆژ هەلاّتی ناو راستاو خۆرهەلاّتی زریەی مەدی ترانەدا، ئیمپریالیزمە کان لەم هەرێمـانە دا بـۆ پەرەپێ دان، بە وزەو سود وەرگرتنی خۆیان لە و دە مە وە، لە مە سە لەی کورد، بە فڕوفێڵ کە ڵكێ وەرئە گرن، لە مە ولا گەلی کورد، ئە شێ سیاسەتی ئیمپریالیزم بناسێ و دە سی ڕەشی ئیمپریالیزم و نوکە رە دروشم دارە کان وبێ دروشمە کانیان جوان بخوێنێتە وە و خۆی لە داوی ئە وخۆین مژو گەڵ دژمنانە بپارێزی تازو و ئاسان بتوانێ بە مافی خوراوی خۆی بگات کە

٢١٤ - شه پۆل

ماوەی زیاترله سەت ساڵە هەوڵی بۆ ئەداو لەکاتی را پەرینی شێخ عوبه یدیلای شه مزینی یەوه که به دژی قاجارەکان دەسی پێکردوه گەلی کورد، توشی سیاسەتی تـوشی ئیمپریـالیزمو نوکەرەکانی بووە،گەلی کورد ئەشێ بەکردەوە،کارێ، بکات،که، شۆڕشەکەی سودی گشتی، گشت چینه رەنجبەرەکانی کورددابین بکاتو رەوتێکی وای هەبێ بەدژو زیانی ئیمپریالیزم به تایبەت ئیمپریالیزمو نوکەرەکانی تەواوبێت.

ته بەری ئەڵێ: ئەردە شێری بابەکان لەکوردانی بازرنگی یابەرزنجه یە، کـوردانـی بارزنگی یا بەزرنگی یا بازنجان یا بیزنجان تا ماوه یەکیزۆر دوای داهاتنی دینی ئیسلام هەرله فارسا ئەژیان.ئیبنی خوردادو ئیسته خریش زۆر به دورو درێژی لەگەلی کوردقسەیان کردوه، (کەردۆ) به فەتحەی کاف له ئەزمانی ئاشۆریدا به مانای جەنگ ئاوەرو دلێرو نەبەزە، له یه کێك لەکه تیبەکانی سەرگون پاتشای ئاشۆراکه به شێوەی مێخی نوسراوه (که ردو، یا کاردو) هەر بەوماناناِیانە، بەکار براوه، دور نییه (گورد)یش که به مانای دلێرو نەبەزە، هەرله وریشه، بێ[١].

هۆزی شوانکاره

ناسرتەکمیل هومایون له ژێر سەردێری ناساندن و تەحلیلی: «دە فته ریدڵگوشا» دا به ناوی ناسیاوی له تەك شوانکارەکاناله گۆواری هونەرو مەردوم[٢] - ئەنوسێ: به سەرهاتی ئەم هۆزه ئەبێته سێبەش:

١ - دەورەی یەکەم ئەوە یەکه هێمان مەزنەکانی شـوان کـاره نـەچبونه جـه غـزی رامیاریو میری یەوە، ئەو جۆره بنەماڵە مەزنانه خۆیان له بنه ماڵەی ئەردە شێری بابەکـان ئەزانیو باوەڕیان وابوکه باو با پیرانیان تائه سپه هبودی فارس رویيشتبون و دوای داگیرکرانی ئێرانو کوردستان لەلایەن عەرە بەوە،خۆیان له ئیسفەها ناشاردبوه وه (١) به قسـەی ئـیبنی بەلخی: بنه ماڵە مەزنەکانی شوانکاره (له سەرەتای قەرنی شەشه می کۆچییا به رانبەری قەرنی

١ـ ئێسته خری فەسلی فارس، ته بەریج ٢فەسڵی ساسانیان مێژوی واژەگەلی سامی نوسراوی دوکتور ئیسرائیل چاپی میسر لاپەرەی ٤٥ س ٦ - سەبك شناسی به هارچاپی سێهه م تاران ساڵی ١٣٥٠ هه تاوی.

٢ـ ژمارەی ١٨٨ به فرانباری ساڵی ١٣٣٧ چاپی تاران.

دوازەهــەمی‌زایـینی) پـێنج تـیرەی گـەورەبون، ئیسمـاعیلیان و رامـانیان و کرزوبییـان و مەسعودیان‌و شکانیان(۲).

ئیسماعیلیان لە هۆزە کـانی‌ترگەورەترو گـرنگترو نـاودارتـربون، خۆیـان ئـەداپـاڵ مەنوچیهەر.

رامانیانیش لە بابەت هەبونی داب و دەستوری هۆزەواری وجەنگ ئاوەری و نە بەزی یەوە زۆر ناوداربون. ئەوانی تریش لە جێگای خۆیانا خودان سامان و دەسەڵات و بەوزەبون (۳)

لە ئاخرو ئۆخری حوکومەتی دییالە مەوە، هێزو دەسەڵاتی شوانکـارە یـەل لەبـاری رامیاری‌و سیاسییەوە، دیاردی ئەکرێ، دوای چەن شەڕوشورێک لەدەورانی غەزنەوییانا بە شێکی زۆرلەوهۆزە لەدەوروبەری دارابگردا نیشتە جێ ئەبن.

بە شی دوهەم: دەورەیە کە، هۆزی شوانکارە لە سەر زەوینێکا، بە ناوی خۆیان ناوداری مێژویی پەیائەکەن‌وکەم‌کەم ئەچنە ناوسیاسە تەوە.

حەمدوڵا موستەوفی قەزوێنی لە سەتەی هەشتەمی کۆچی (بەرانبەری‌سە تەی چواردە هەمی‌زاین) سەرزە وینی شوانکارە بە نێوان فارس وکرمان و ناوەندو پێتەختی ئەوان بەشاری (ئیگ = ئیج) ئەزانێ، ئیستە هْبانات، بەرک = (بەرگ یافرگ) تاروم، خیرە، نەیریز، کـرم، رونیز، لارودارا بگرد، دێتە ئەژمار(۴)

ئە و سەرزە وینە لە هەرێمێکی گەرمییانایە و هەندێ لەو جێگایە ئاو و هەواکەی نەزۆر گەرم ونە ساردیشە. ئەوسەر زەوینە چونکا، خاوەنی گەنم‌و پەمۆ و خورما وکشمیش و میوەی تربو، لەبابەت ئابوری یەوە گرینکی یە کی تایبەتی بەسەر، زەوینی شوانکارە دابو. حوقوقی دام‌و دەسگای ئەوان لەدەورەی سەلجوقییانازیاترلە ۲۰۰٫۰۰۰ بە دراوی‌کاتی نوسراوە ـ حە مدوڵاموستە وفی لە ساڵی ۷۴۰ کۆچی (بەرانبەری ۱۳۴۰ زاین) تا ۱۰۰، ۲۶٦ دیناری نوسیوە (۵) لەوهەریمە پڕپیت‌و بەرە کە تەدا لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی سەلجوقییەکان، بەسەرئێراناو ئەتابە کە کان‌و بەسەرفاسا، هۆزی شوانکارە وزەو هێزو ناوونیشا نێکیان پەیاکردبو و بنکە وقەڵاو جێگە و ریگایە کیان بۆخۆیان دابین کردبو.

له ساڵی ٤٨٨ کۆچی (به رانبەری ١٠٥٥/٥٦ زاین) فَضْلَوَیْه حسنویه (کوڕی فەزل، کوڕی عەلی، کوڕی، حەسەن، کوڕی ئەیوب کەیەکێک له ئه میرانی ئیگ‌و له هۆزی رامانیان بووه، لەمەلیک مەنسور، کوڕی عزّالملوك ئەبو کالیجا رئاخرین پاشای ئال‌بویه، راساو به دیل گرتی‌و به ندی کردو هەرێمی فارسیشی هێناژێر رکێفی خۆی (٦).

فضلویه: لەباری رامیاری یەوه، وای بەباش زانیوه کەلەته ک سەلجوقییه کانابه تایبەت (لەگەڵ قاورد، کوری، جه فری‌بیگ، برای ئەلب ئەرسەلان) خۆی رێک‌خات، هەرلەبەرئەوه سالآنەبه (٠٠٠/٠٠٠/٢٧) درهەم هەرێمی فارس له دیوانی سەلجوقی ئیجاره ئه کات. جاله سایەی دۆستی لەگەڵ ئه لپ ئەرسەلانا، شاری‌گشناوا یاجشناوا، ئه کاته پێتەختی خۆی (٧) و کەم کەم لەسەلجوقییان دورئه کەوێته، تا به ئیشارەی خواجه نیزامولمولك هەڵ ئـه کـوتێته سەرئەلب ئەرسەلان‌وئەی کوژێ‌و پێسته کەی کای تێ ئەخنێ،ئەتا بەکانی دوایی ئەو وه ک: خمارتگین و جەلالەدین چاولی، لەته ک بنه ماڵه ی سیاسی شوانکاره کانا، گێره‌وکێشه یان (٨) هەبو... ئەمه لەسەرا نسەری چاخی حوکومەتی ئەتابەکـانی فـارسا دەوامـی هـەبووه. جـار جارئەوان و جارجاریش شوانکاره کان پیرۆزو سـەرکەوتوبون (٩).قـوتبه ددیـن موبـاریز کوڕی، نظام‌الدین یەحیا، جێ نیشی فضلویه) میره کوردێ بوٚکه بەدادگەری ولآتی ئاوەدان کردەوەو زۆرێ لەولآتانی تری خسته، سەرمیری شوانکاره (١٠) و به ئیلتیماسی کرمانیان یارمەتی دان (١١) ـ وەئه وهەرێمەی له چنگ غەزان دەرهێنـا، بـه لآم زۆری نەخـایەن‌کە (نظام‌الدین مەحمودو سەیفەدین محەمەد)ی ـ برای وایان زۆر بوخەڵك هێنـا، کرمـانیان و غەزان بۆروخاندنی دام و دەسگای شوانکاره کان یه کیان گرت‌و عەجەمشای کوڕی مەلیک دیناریان هێنایه سه رکار (١٢)له ساڵی ٥٩٩ کۆچی (بەرانبه ری ١٢٠٢/٠٣ زاین) ئه تابه ک سەعد، کوڕی زەنگی بۆتێک خستنه وەی هێزو وزەی شوانکاره کان لەگەڵ (نظـام‌الدیـن) مەحمود ـ برای یه ک‌کەوت‌و ئەمەبو سەرکەوت.

له ساڵی ٦٢٤ کۆچی (=١٢٢٦/٢٧ زاین) قوتبەدین موباریزی شوانکاره کۆچی دوای کردو میراتی پاتشاي به (مەلیک موزەفه رەدین مه حەمەد) ی کوڕی برا. ئەڵێن ئەمه مرۆڤێکی زانست پەروەرو زاناو شیعردۆستو شـاعیرو قسـەزان‌و کـارزان و کـارکوشتەو زۆر شیـاوی

سەرۆکایەتی بووە، کاتێ لە تەک زانایانا دائەنیشت. مرۆڤ حەزی ئەکرد بنوارێتە خو و ئاکارو گفت و لفت و قسەزانی و هەستان و دانیشتنی ئەوپیاوە مەزن و مەندو ماقوڵە (١٣) سنوری سەرزەوینی شوانکارە لەکاتی مەلیک موزە فەرەدین‌لە لای باشورە (جنوب) وەتا هەرێمی هورموز: [خلیج فارس] پەرەی ساندبو. لەوکاتە دا، ئەتابەکی بەدەس ئەبوبەکر، سەعد، کوڕی، زەنگی بو، کە (شیخ مصلح‌الدین) سەعدی (لڕی) دیباچەی گولستانی بەناوی ئەوداناوە (١۴) ولەم شیعرەشدا کارو کردەوەی ئەو بەسودترلە هی ئەسکەندەر ئەزانێ و ئەبێژێ:

(ترا سد یأحوج کفر از زراست نه روئین چودیواراسکندراست)

ئەو دومیرەهونەر دۆستانە، واتا: مەلێک موزە فەرە دین محە مەد ـ ی شوانکارەو ئەبو، بەکر، سەعد، کوڕی زەنگی، هەردوکیان لە ساڵی ٦٥٨ کۆچی (١٢٥٩/٦٠ زایـن) کـۆچی دواییان کردوە.

دوبارە ئاژاوەو نائارامی گەرایەوە ناو خاکی فارس‌وکرمان، مە غولەکان لە مەکەلکێ زۆریان وەرگرت. هەلاکۆخان قەلای (ئیگ)ی گرت (١٥) و دوای خراپ کردنی ئەو قەلایەو قەلاکانی تری شوانکارەکان، قوتبەددین موباریز (= دوەم) کوڕی موزەفەرە دینی، کردە میری ئەو ناوەو خۆی گەرایە وە.

بە شی سێهەم: دەورەیەکە، مەغولەکان خۆیان بەسەر هەمو، مەڵبە ندەکانی ئـێرانـا، داسەپانبو، هەرێمی شوانکارەش وەک شوێنەکانی تری ئێران، زیانێ زۆری لێکـە وتـبو و میرەکانی شوانکارەش، ببونە دەس نیشانی مە غولەکان.

قوتبە ددین موباریزی دوەم، هەروەک فەزلە ویە (سەر بنە ماڵەی شـو انکـارە) دوای ئەوەی هەرساڵە ولاتی بە شەش هەزار دینار زیرلە مەغولەکان بەئیجازە گرت، خۆی قەف کردو وەلامی ئەوانی نە دایە وە، بەقسەی: (نەتەنزی کاتێ وەرزێ میری کرد. گفی کردو سەری لەژێر باری هەلاکۆ هێنادەرێ) ئەم جارە، بەراوەژوی زەمانی ـ فەزلەویە (گەلی شوانکارە، لێی راسان و لە تەک مناڵەکانی براکەیا، ئەویان دەس بەسەر ناردە، مە تەرێزو ئۆردو تاگە ییشتە یا ساق (١٧) و مەلیک نیزامە ددین، حە سەن ـ ی ـ براکە یان کردە میرو جێ نیشینی.

۲۱۸ ـ شه پۆل

مەلیک نیزامە ددین حە سە نیش. لە شەڕی سە لجوق شای فارس لە کازرونا، کوژ راو نوسرە تە ددین ـ ی ـ بڕای بووە جیّ نیشی، وە ئەویش بە شەر بە تیژارلە ناوچو (۱۸) جە لالە ددین تەیب شا، لە سیانزە سالاّنە دا لە لایەن شوانکارەکانە وەبوبەشا و سیانزە ساڵیش پاشایی کردو لە کاتی ئەوا شوانکارەی میسریشی جە مە وە کردو مولک و حوکومەتیّ، تە واوی گیر هێنا (۱۹) کوڕێکی هەبو، بە ناوی موزە فەرەدین محە مە دکە بە زۆر وکارایی زاڵ بو و دەسی کرد بە کوشت و کوشتاری میرو مە زنانی سەر بزێو و دزێوی ئە وناوە نـاوە (۲۰) بـە لاّم ئەمکوشت و بڕینە بووە هۆی ئەوە خەڵکی، لیّ دور کە وێتە وەو لە ناو خۆیانابە تـایبەت لە تە ک مامی دا،بە هائە ددین ئیسماعیل بیێتە جەنگیان و هەردوکیان یە ک لە دوی یە ک بکە ونە دوای مە غولە کان و لە ناوچون.

شازادە کانی تریش، وە ک ناسرە ددین مە حمودو براکانی سەیفە ددین هەزارسەیفو غییا سە ددین محەمەد (کوڕی جە لالە ددین تە ییب شا)و نیزامە ددین حە سە ن ـ ی برایشی = (هاوبە شی موڵکی براکەی بو) هە رکام ماوەیە ک میرییان کرد، بەلاّم نەیان، توانیوە وزەی جارانی شوانکارە را گرن.

بە نی فەزلە وەیە

بەنی فەضلوەیهی ئەتابەکانی شوانکارە: حەمدولاّی موستەفی[۱] ئەوانەی بەئەتا بە کانی شوانکارە ناوبردوە.

۱ ـ فەضلوەیهکوڕی حەسنە وەیە ساڵی ۴۴۸ کۆچی مانگی

۲ ـ نیزا مەدین مەحمودکوڕی فلان کوڕی حەسنەوەیە

۳ ـ هەزا رئەسپ (موبا رەزەوین) کوڕی مەحمود...

۴ ـ حەسنە وەیە ساڵی ۵۰۵ ـ ئەگونجیّ کە مەبەست حە سەن کـوڕی موبـارە ریـز سەرۆکی شوانکارە بیّ کە کوڕی ئەسیر ناوی بردوە.

۱ـ تاریخی گوزیدە ج ۱ پەرەی ۴۴۳ و خەلیل ئەدهە م پەرەی ۲٦۴.

٢١٩ ـ باوی کور دەواری

٥ - موزەفەر ەدین کوڕی حەسنەوەیھ

٦ - قوتبەدین کوڕی موزە فەرەدین. ساڵی ٦٥٨. بـار تـولید بـە (قـوتبەدین کـوڕی موبارەزەدین) ناوی بردوە.

٧ - نیزامەدین فەضلە وەیھ‌کوڕی فلان کوڕی موزەفەرەدین ساڵی ٦٥٩ - بار تولید بە (نیزامەدین فەضلە وەیھ‌کوڕی موزەفەرەدین کـوڕی موبـارەزەدین) نـاوی بـردوە. دیـارە کوڕانێکی هەبوە ناویان دیار نییە

٨ - نوصرەتەدین ئیبراهیم کوڕی فلان کوڕی موزەفەرەدین ساڵی ٦٦٢.

٩ - جەلالەدین تەییب شاکوڕی فلان کوڕی موزەفەرەدین... ساڵی ٦٦٤ کۆچی مانگی.

١٠ - بەهائە دین کوڕی فلان کوڕی موزەفەرە دین ساڵی ٦٨١.

١١ - غیاسەدین کوڕی تەییب شاو براکەی نیزامەدین بەناو حوکومە تێکی لەساڵی ٦٨٨ هەبوە - بار تولید (نیزامەدین) ی بە کوڕی بەهائەدین داناوە.

١٢ - مەلیک ئەردەشێر (بێ ناونیشان) ماوەی حوکومەتی کەم بوە، ساڵی ٧١٣. کە بە دەسی موبارەزەدین محە مەد موزەفەر لەسەر کارلاچوە. قسەی بار تولید (١٠٣) و مونەجیم باشی جیایی زۆرە.

حەسنەوەیھ

١ - فەضلەوەیھ — فلان

٢ - مەحمود

٣ - هەزار ئەسپ

٤ - حەسنە وەیھ

٥ - موزەفەرەدین

موزەفەرەدین

فلان ــــــــ ٦ ـ قوتبەدین

٨ ـ نوصرەتەدین ــــــــ ٧ ـ نیزامەدین

فلان

١٠ ـ بەهائەدین ــــــــ ٩ ـ جەلالە دین

١٢ ـ نزامەدەین ــــــــ ١١ ـ غیاثەدین[1]

ـ سەرچاوە

١ ـ عەباس ئیقباڵ ئاشتیانی ـ تاریخ مەغول چاپی دوەم لاپەڕەی ٣٨٠ تاران ١٣٤١ هەتاوی.

٢ ـ عه باس ئیقباڵ فارسنامە لاپەڕەی ١٣٦-١٣٣ تاران ١٣١٣.

٣ ـ دکتورزە بیحولاّسەفا ـ مێژوی ئەدبیات لەئێرانا بەرگی یەك لاپەڕە ی ٤٠ تاران ١٣٣٩.

٤ ـ سیاقی، تاران ١٣٣٦.

٥ ـ بەم سەر چاوانەی خوارە وە بنوارە:

ـ ئیبنی ئەسیر ـ ئەلکامیل بە رگی ١٠ لاپەڕە ی ٣٦٢ ـ شوانکارە.

ـ لسترنج ـ جوغرافییای مێژویی سەر زەوینی خیلافە تی شەرقی، تەرجەمەی مەحمود عیرفـــان-تـــاران ١٩٥٩. *Yule (H) - The Book of ser Marco Polo, 2 ed - London 1874.*

١ـ سەرچاوە: کوری ئەسیر: ئەلکامیل لە مێژودا.

مێژوی گۆزیدە. دائرةالمعارف الاسلامیة ـ چاپی فرانسە، مادەی: (شوانکارە.)

نەسەبنا مەی خولەفا و شەهر یاران وسەیری مێژویی روداوەکانی ئیسلامی نوسرا وی زامباو یرو، تەرجەمەی دوکتور جەواد مەشکور. پەڕەی ٣٥١ و ٣٥٢ چاپی ١٣٥٦ هەتاوی.

لەئاخریدا زێدونیشتمانی شوانکارە کە وتە دەس روکنە ددین حەسە ن کوری هەزارئەسەبو تا جەددین جەمشید کوری ئیسماعیل، بە قسەی نە تە نزی: (هەرجارە حوکومەت ئەکەوتەدەس یەکێك لەو دوانە تا ساڵی (٧٤٢ کۆچی، بەرانبەری ١٣٤١/٤٢ ـ زاین) کە پیر حوسین نویان لە شیرازابو، حاجی لون، لەهیندوستانەوەلە رێگای سیرجانەوە گە رایەوەو ئەودوپاتشامەزنە، کەلەبنەماڵەو پاتشایانی ساسانی بون، کوشتنی و دوکە لّی، لە کڵی ئەوبنەماڵە هەستان (٢٢)÷٢٢ ـ نە تە نزی لاپەڕەی ٩ و ١٠.

شوانکارا *Soncara SHABAUKARA* مه قالەی بە کەڵکی چاپ کراوله دا ییرة المعارف اسلام. و نسخه خەتی مه جمع الانساب (بە قەڵەمی محه مه د، کوڕی عەلی شوانکارەیی) ـ له ئەنیستیتوی خاوەر ناسی فەرهه نگستان،عولومی شورەوی (لینینگراد) ژمارەی ٣٧٢).

٦ـ ئیقباڵ ئاشتیانی لاپەڕە ی ٣٨١.

٧ـ ئەم شارە کەلەنێوان داراب و فەساو نەیریزا بو، له مونته خه ب التواریخ موعینی، نوسراوی موعیینه ددین نه ته نزی، به ته سحیحِ ژان اوین تاران ١٣٣٦ خوشناوا هاتووە.

٨ـ عباس ئیقباڵ لاپەرەی ٣٨١.

١٠-١١-١٣ـ نه ته نزمی (موعیینه ددین لاپەڕەی ٣ و ۴).

١۴ـ بۆئاگاداری‌له باری ئەدەبی‌و هونەری‌له و هەرێمەداله ڕۆژگاری شوانکارە کانا، که ته نانەت له ناو پیاومه زنان و میرمیران و گورزوەشینا نیشا شۆینی هه بووە، بنوارە سه فا ۴١ـ[١]

ئه مه ش‌چوارینه یەک که قوتبه ددین موباریز لەشینی غییاسه ددین ـ ی کوریدا و تویەتی:

(ای جان پدر که آن جهانت خوش باد
رفتی زبرم که جاودانت خوش باد
مسلک بقا را بفنا، بگزیدی
سوری سره کردی که راوانت خوش باد)

بۆنواندنی فەزیلەتی که ماڵه ددین ئیسماعیل (کوژ راو له ساڵی ٦٣٥ و شه وقی دیتنی وی ئه بێژێ:

چون نیست مرا بخدمتت روی وصال
سر بر خط دیوان تو دادم مەوسال
گویم فلکا در تو نقصان آید
گر زآنکه رسانیم زمانی بوصال

١ـ ئیقباڵ لاپەرەی ٣٥٨.

٢٢٣ ـ شه پۆل

که ماله ددین له وه لاماده بێژێ:

(آنی تو که خورشید سرافکندۀ تست
هر کوست خداوند هنربندۀ تست

جویای کمالند بجان خلق جهان
وآنگاه بجان کمال جویندۀ تست)٢٢

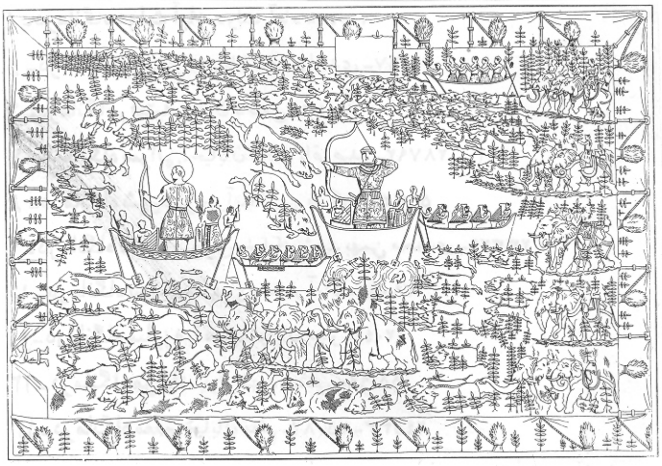

سنگ نگاره شکار گرازان در تاق بزرگ

---

١ ـ ١٥ ـ ١٦ ـ ١٧ ـ ١٨ ـ ١٩ ـ ٢٠ ـ نەتەنزی لاپەرەی ٥ و ٦ مەلیك موزه فەرەدین له تەمەنی نەود ساڵی دا له ساڵی ٦٥٨ له جەنگی مه غولانا شه هیدکرا.

ـ بۆئاگاداری. زیاتر بنواره تاریخ مه غول ئیقباڵ و مونته خەب التواریخ موعینی.

٢٢ ـ نه ته نزی لاپەرەی ٩ و ١٠. شه پۆل

کوردی شوانکاره

شوانکاره، هۆزێکی کوردی زۆر ئازاو نەبەزەو لە پێنج تیرەو هۆز، پێکهاتووە. رۆژ گارێک لە نێو جەرگەی فارسدا حوکومەتی سەربەخۆیان هەبووەو نزیکەی سەدو پەنجاساڵ ئەو حوکومەتە، هەرماوە.

دامەزرێنەری حوکومەتی شوانکارە، ئەمیر فەضلەوەیە، کە کوری عەلی کوری حەسەنی ئەییوبی بووە، کۆبەی ماموستا جەمیل رۆژ بەیانی - حوکومەتی سوانکارە ساڵی [۴۲۱ ی مانگی و ریکەوتی ۱۰۳۵ ی زاینی] دامەزراوەو تا ساڵی [۷۵٦ ی مانگی و ۱۳۵۵ ی زاینی] هەر بەردەوام بووە، کورد و کوردستانی ئەمین زەکی تەرجەمەی محەمەد عەلی عەونی، چاپی بەغا، پەرەی ۱۳۷ نەقڵ لەکۆبەی شەرەفنامە بەکوردی پەرەی ٦۴ چاپی دووەم ساڵی ۱۹۸۱ی زاینی تاران چاپخانەی جەواهیری.

٢٢٧ ـ باوی کوردەواری

محەمەد کوڕی شوانکارە

٦٩٧ کۆچی ــ

محەمەد کوڕی عەلی کوڕی محەمەد لە هۆزی کوردانی شوانکارەی فارسەو یەکێک لە نوسەرانی فەصیحی سەتەی هەشتەم کە لەفەننی شیعرو شاعریدا خو ‌دان هێزوبیری وردو ناسکو جوان بوە و بە خاجە (غیاث‌الدین) کوڕی ڕەشیدە دین (فەضل‌الله) داهەڵیو تووەولە ماوەی ساڵی ٦٩٧ کۆچی مانگی لە یەکێک لە ناوچەکانی شوا نکارە لە دایک بوەو ژیانی خۆی بە نوسین و شیعر و تن را بوردوەو لە ساڵی ٧٣٣ کۆچی دەسی کردوە بە دانانی مێژوی گشتی و لە ساڵی ٧٣٦ کۆچی تەواوی کردوەو دوای تەواو کردنی،ئەو کتێبەی پێشکەش بە خاجە (غیاث‌الدین) کردوە کە نیشانی ئەبوسە عید ئاخرین پاتشای مەغولی بدا، بلاّم بەر لەوە ئەبوسەعید بی‌بینێ ئەبوسەعیدی مەغول ئەمرێ و لە هەمان دەم وکات دالە زیمنی تالاّنکردنی گەرەکی (ربع رشیدی تەوزیر) نوسخەی ئەسڵی ئەوکتێبە لەنێو دەچێو نوسەر بۆ جاری دووەم لەساڵی ٧٤٣ی‌مانگی کتێبەکەی خۆی لە نوکەوە دائە نێتەوەو بە (مجمع الانساب) ناوی ئەنێ ئەمە هەر ئەوکتێبەیە کە لەو پەڕی ڕێک و پێکیو ڕەوانی وگونجاویو خونجاوی دانراوە و مێژوی جهانی لە سەرە تاوە تا پادشایی ئەبو سعید یمەغولی تێدا نوسراوە[١]

---

١ ـ سەرچاوە: مێژو لکەی وێژاوەری پیران سەعید نەفیسی لە ساڵنامەی پارس ساڵی ١٣١٧ کۆچی هەتاوی. تاریخی سلێمانی ٢١٩ ـ ٢٢٤ و مشاهیرالکرد ٢:٢٠١ و princeton 961 و ایضاح المکنون ١:٣٧ و ٦٦ و المستدرک علی الکشاف ٣٧٦ و شێخ معروف نۆدێی بەرزنجی چاپی بەغدانوسراوی مەولاناشێخ محەمەد خاڵخوابی پارێزێ شێخ محەمەد خاڵلە ١٩٠٤ زاین لەدایک بوە و تائێستادە دەوانزە کتێبی بە کوردی و عەرەبی نوسیوە و لە چاپیش دراون. نەقڵ لەئەعلامی خەیرەدین زرەکلی چاپی ٦ ج ٧ پەرەی ١٠٥ و زەیلی کشف الطنون ج ١ پەرەی ٣٧ و بەرکوڵی پێنجەی قەصدەی بوردی‌یە شێخ مارف نۆدێی...وە پەرەی ٥ مجمع‌الانساب چاپی ١٣٦٣ چاپی ئەمیرکەبیر ـ تاران.

بەهاشە نگاری

٥٣٣-٦٢٢کوچی و ١١٣٩-١٢٢٣ زاینی

ئەسەدکوڕی یەحیا سنجاری (شەنگاری) ئەبو بەرەکات کوری موساکوری مەنصور کوری ئەوڵ عەزیزکوری وەهەب کوری هبان کوری سوار کوڕی ئەولاکوری رەفیع کوری رەبیعەکوری هبانی سەلمی سنجاری فەقیهی شافعی شاعیر، بانگ کراو بە (بەها).
ئەمزاناکوردە زانا بە زانستی فیقهبوەو لە زانستی خیلافیشدا دەسیٚ بالآی هەبوە و یەکێك لە زانا ناودارەکان بوە و زۆر ئازا و بەجەرگ‌و زیرەك و نوکتەزان بوەو شیعری جوانیشی زۆرە.

بە شیعروتن ناوی داختسوەو بە پاتشایانی‌دا هەڵ وتوەو جایزەی لێوە رگرتون و زۆر ولأتان گەراوەو لە ستایشی گەورەپیاوان‌دا شیعری زۆرە و دیوانی شیعری هەیە، یەك لەو قەسیدانەی وا لە ستایشی قازی کەماڵە دین کوڕی شارە زوری‌دا وتویەتی:

وَ هَــواكَ مٰـــا خَـــطَرَ السُّــلُو ببــاله   وَلَأَنْتَ اَعْــلَمُ فـــى الغـــرام بحـــاله
وســـتى وشـــى واشٍ اليك بـــاِنَّهُ   ســـالٍ هَـــوَاك فـداك مـــن عُـذالِـــهِ
ريّـــان مـــن مـــاء الشـــبيبة والِّـــصبا   شَـــرِقتْ معـــاطفُه بـــطبيب زلالِـــهِ
تســرى النــواظِــرُ فى مـراكب حســنه   فتكـــاد تَـــغْرق فـــى بحـــار جمـــالِهِ
فكفَـــا عـــينُ كمـــاله فـــى نــفسِهِ   وكـــفى كمـــال‌الديـــن عـــينُ كمـــالِهِ

ئەم زاناگەورە لە هەولێر لە ٥٣٣ مانگی‌و ١١٣٩ زاینی لە دایك بوەو لە ٦٢٢ مانگی‌و ١٢٢٩ زاینی لە سنجار کەسێ رۆژە ڕێ لە موسڵ دورە بارگەی بە رەولای خواتێکناوە[١].

---

١ - سەرچارە: (خ) کتێبێك لە تەراجم‌دا ٣٥ساڵی ٧٠٤٣-(چاپی) کوری خەلەکان‌لە وەفیات‌الاعیان فی انباء ابناء الزّمان ج ١ پەرەی ١٩٣ و ١٩٤ و ١٩٥ چاپی قاهرە،کوڕی عیماد: شذراتٌ الذهب ٥:١٠٤ ١٠٤،کوڕی کەسیر. بیدایە ١٣: ١١٠،یاقوت: معجم البلدان ٣:١٥٩ و ١٦٠،وەمادەی سنجارو ئەعلامی زەرکلی بەرگی ١ چاپی ٦ پەرەی ٣٠٢.

حسن کامکار:

هو نەروە ری ناودار: خوالێخوشبو حه سه ن - ی کامکار:

۱۳۰۲- ۱۳۷۱/۲/۲٤ی هه تاوی

حەسەن کامکار، هونەرمەندی بلیمەت، ئاهەنگ‌ساز و مۆسیقیدانی بەناو بانگی کورد. لەتەمەنی ٦٩ ساڵیدا باروبنەی ژیانی پێچاوە و دڵەگەورەکەی لە لێدان کەوت.

کامکار لە (نۆسان): خاکەلێوەی ساڵی ۱۳۰۲ هەتاوی لە شاری سنە چاوی بەروی ژیندا هەڵێنا تەمەنی ۱۲ ساڵ بـو لە مـەدرەسەی مـوزیکی نـیزام دامـەزرا و ئـەمرێکەوتە بـو بـە هۆی ئاشنایی لەگەڵ سازە جۆر بە جۆرەکاندا و وای لێهات بە ئاسانی هەمو سازێکی لێدەدا. بەڵام سازی تایبەتی ویۆلۆن بو.

کامکار، بۆ زۆربەی گۆرانی بێژە گەورەکانی کورد ئاهەنگی دروست کردوە، یـان لەگەڵیاندا سازی لێداوە و لەپەروەردە کردنیاندا، هەوڵی داوە. گۆرانی بێژانی وەک، حەسەن زیرەک، نەوبەری، وە لە جەوانەکاندا حوسێن شەریفی، عەبباس کەمەندی، هوشەنگ شگرف و... هێندی ئاهەنگی بە نرخی بۆ هونەرمەندانی فارس لێداوەو فێری کردون.

کامکار، زیاتر لە نیو قەرن لە پێناوی موسیقی دا چالاکی بە نرخی نواند وە و توانی هونەرمەندان و گۆرانی بێژانی گەورە پەروەردەبکا. هەروەها مۆسیقی کوردی بەرە و بواری زانستی و عیلمی پاڵ پێوەنا، وە کردی بە موسیقی‌یەکی عیلمی و منداڵەکانی هەمو لە ژێر چاوە

دێری باوکی دڵسۆزیاندا، هەریەکە بون بەهونەرمەندێکی ناوەبەدەروە و هەر ئێستا لە ئێرانێدا بنەماڵەی کامکارەکان بەگەورەترین مۆسقیدان دەژمێردرێن-ئەندامە هونەرمەندەکانی ئـەو بنەماڵە، برێتین لە بێژن، هوشەنگ، پەشەنگ، ئەرژەنگ، ئەرددوان، ئەرسەلان، قەشەنگ و ئەردەشێر.

خوالێخوشبو: حەسەن کامکار لە ساڵەکانی دوایی عومریدا. لە شاری سنە بنەکەنبو و بە ماڵەوە هاتۆتە تاران.

لەکارەبنەڕەتی و بە نرخەکانی کامکار و کوڕەکانی زیادکردنی دەف بە موسیقی ئێرانی بو.

دڵە گەورەکەی حەسەن کامکار لە رۆژی ١٣٧١/٢/٢٤ لە لێدان کەوت و دنیای بێ بەقای بەرە و بارەگای رەحمەت و بەزەیی یەزدان بەجێ هێشت.[١]

گۆرانی کوردی

گۆرانی فۆلکلۆری کوردی کە تیشکی خستۆتە سەر هێندێ لایەنی ئەو بەشە نامۆیە لە فەرهەنگی گەلەکەماندا، بە شێوەیەکی رێکو پێک کۆمەڵێ لایەن و لقو پۆی گۆرانی کوردی دەست نیشان و ساخ کردۆتەوە، هەرچەندکەم وکوڕیەکەی زیاتر لەوەدایەکە لە شی کردنەوە و ناساندنی هۆرە، قەتار، ئەلاوەیسی، سیاچەمانە، لاوک و حەیران بابەتەکە دەلەنگێ و تەنانەت نوسەرەکەی نامۆیە و بۆ ئێمە نەناسراوە، بەلام دەگونجێ بڵێین: کە بۆ ناساندنی پتری ئەم بەشە پێویستە پسپۆڕو کارزانی کورد بازوومەچەکی لێ هەڵکەن و ئەزمون و زانیاری خۆیان بـۆ دەوڵەمەند کردنی ئەدەب و هونەری کوردی تۆمار بکەن، ئەم بابەتە بە هەندێ دەستکاری یەوە پێشکەش بە خوێنەران دەکرێ.

گۆرانی فولکلۆری، کەرەستەیەکی هەرە بنەڕەتی موسیقای فولکلۆری یەکە برێتی یە لە: ئاوازوگۆرانی، ئاوازی ئامرازەکان، ئامرازە موسیقاییەکان، لەگەڵ جۆرو روخسار و ئاکارو

---

١ ـ ئاوای کوردستان ژومارەی ١٧٧ پێنجشەمە ٢٥ی خەرمانانی ١٣٧٢ی هەتـاوی و ٢٨ ربیع‌الاول ١٤١٤ی مانگی و ١٦ سپتامبر-ی ١٩٩٣ی زایینی (شەپۆل).

خاسیەتەکانی، هەر بۆیەشە فۆلکلۆریست و زانـا و پسـپۆرەکـان چ لەڕوی کـۆکـردنەوەو لێکولینەوە، چ لە ڕوی بەرا وردکردن و چەسپاندن، چ مەبەستگەڵێ بەنرخ دەخولقێنن، باشیش ئەزانین بەردی بناغەی چ ژیان و شارستانیەتێکی ڕەسەن و قـایم دائـەڕێژن و بنیـاد ئـەنێن. پەندێکی روسی هەیەکە دەڵێ: گۆرانی، قـووڵی بـیروئەندێشە و راسـتی‌یە، لەکـانی دڵـەوە هەڵقولاّنە، هەست جولاّنە، ساکاری وشت دەرخستنە، هەمو نەتەوەیەکیش گۆرانی تـایبەتی خۆی هەیە. گۆرانی ئاوێنەی گیانی گەل و نە تەوەو خەزینەوگـەنج و بـیرو ئـامانجی‌یەتی. خاسیەتی گۆرانی ناوگەل، لە روی باسەوە، ئەوەیەکە لە شتی جیا جیا دەدوێ و پڕە لە هەست و خواستی قووڵ و دەوڵەمەند، لەگۆرانی دا هەڵچونی ئازایانە و سۆزی دڵ دەبیستریٚ، لە لای هەندێ لە ڕۆناکبیران چوار چێوەیەک بۆگۆرانی کوردی دانراوە، بە پیێ رای بـیرەوەرانو پسپۆران، گۆرانی کوردی ئەکرێ، بە چەند بەشێک: گۆرانی - بەیت - لاوک - دیـلوک - لاوژە - باریتی - حەیران - قەتار.

هەروەها بە پیێ باری گوتن و لەبەر ڕۆشنایی مەرجەکانی کۆمەلاّیەتیش بەم جۆرە دا بە شی دەکەن:

١- گۆرانی کار: کە بریتی‌یە لە گۆرانی: (دروێنە - بێریانی - دارەوانی -کاروان - شوانی -کاسبکاری).

٢- گۆرانی بۆنەکان (موناسبات): ئەلف -گۆرانی بوک گواستنەوە (سەماو چۆپی - شەوارەگرتن).

ب -گۆرانی پرسە و ئازیەتباری

ج -گۆرانی ئایینی.

٣- گۆرانی رۆژانە: کە بریتی‌یە لە ئەلف -گۆرانی مندالاّن.

ب -گۆرانی لایلایە.

ج -گۆرانی دڵداری کە (لاوک - حەیران -گۆرانی - بەستە) دەگرێتەوە.

٤- گۆرانی ڕامیاری

٥- گۆرانیە ئازادەکان.

(موسیقای شاری و نیشتمانی، گۆرانی تازە) «تومابوای کورد ناسیش لە و باوەڕە وەیە کە گۆرانی کوردی زۆر بە ئاهەنگ و بانگە و گەلێ چەشنی هەیە. گۆرانی وا هەیە، هینی شەوەو بە رۆژ ناگوترێ. ئەوەی منال ئەیلێ، لەوەی گەورەو ئافرەت جیایە. ئەوەی پیرێک ئـەیلێ لەوەی گەنجێک ناچێ. گۆرانی ناو چیاکان غەیری گۆرانی پێدەشت یا جـەنگەل و رۆخـی روبارەکانە. گۆرانی بەیانی و نیوەڕۆو پاش نیوەڕۆ و ئێوارە، هەمان گۆرانی نین و ئەگۆڕێن.»

سەیدا حاجی جندی پسپۆری کوردی دانیشتوی ولاتی روسیە، گۆرانی کوردی ئەکا بە سێ بەش: ١ ـ گۆرانی کار ٢ ـ گۆرانی ئەڤین و دڵداری ٣ ـ گۆرانی سروشت. سەیدا جندی لە و بڕوایەش دایە کە هونەری دانانی شیعر لە گۆرانی کوردی داگەلێ جۆرە...، وەکو چوارینە:

(م ـ م ـ ن ـ م)... هەیە، مەسنەوی و دو بەیتی وەکو:

(ر ـ ر ـ د ـ د)... هەیە دێڕی یەکەم و دوا دێڕەکەی یەک قافیەیە، بە تایبەتی گەر هات و تەنیا گۆرانی بێژێک گۆرانیەکەی وت وەکو: (ی ـ س ـ ک ـ ل ـ ی)... ئەمە و شـێوازی بانگ کردنیش لەم گۆرانیانەدا جۆراو جۆرو هەمە ڕەنگە.. بە شێوەیەکی گشتی، پیاوی دڵدار بە پیتی بانگ کردنی (و) و ژنی دڵبەر بە پیتی بانگ کردنی (ی) بانگ دەکرێ.. واش دەبێ هەندێ واژەو وشە لە سەرەتای گۆرانی دا، پتر لەجارێ ئەوترێتەوە.. وا دەبێ لە شێوەی تەرجیع بەندو تەرکیب بەندا بێت.. جاری واش هەیە، بڕێتی و تێکەڵاوە لە دو زمان وەکو: کوردی و فارسی، کوردی و تورکی، کوردی و ئەرمەنی..

ئەو تیپانەی کە بە تێکڕایی لەگەڵ گۆرانی کوردیشا ئەوترێ ئەمانەن:

(هاهو ـ هاهو) ـ (تەو تەو) ـ (جانی ـ جانی) ـ هاهی) ـ (دەلی‌لی‌لی) ـ (دەلو لولو) ـ (وەیی ـ وەیی) ـ (وەیلو ـ وەیلو) ـ (وەیدل وەیدل) ـ (دەیویو) ـ (های های) ـ (هیوا هیوا) ـ (ئەمان ئەمان) ـ (ئەدن) ـ (ئاوا) .. گۆرانی و سترانی کوردی بەم جۆرە دابەش کراوە:
١ ـ دیلانێ: گۆرانی شایی ٢ ـ زیمار: گۆرانی شیوەن ٣ ـ نارین: گۆرانی بوکانەیە ٤ ـ دیوروک: لەگەڵ تەمبوردا دەوترێ ٥ ـ لاوک: گۆرانی شەڕو شۆرە ٦ ـ حەیران: گۆرانی دڵدارییە. ٧ ـ بەستە: بە هەمو گۆرانیە سوکەکانی دڵداری دەوترێ، بە تایبەتی کە لە پاش مەقامەکان دێن ٨ ـ مَقام: بە مقامی رۆژهەلاتی ناودارە و لەگەڵ هەمو بابەتە شیعرێکا دەوترێ وگەلێ جۆری هەیە

٢٧٤ -باوی کور دەواری

٩- سۆز: گۆرانی ئایینی و دەروێشانەیە ١٠- بەند: بەو پارچەگۆرانی یە دەوترێ
کە لە ناو حیکایەتەکۆنەکان داهەیە، ١١-گۆرانی فولکولوری: کە لەگوندا زۆرە، وەك:

١-یەك هوانراوە وەکو: خوٚم و بایەقوش هەر دو هاو دەردین.

٢- دو هوٚنراوە وەکو: خەوانین نەخەوکەی میون بێدار

گوش بدەن وە دەنگ ناڵەی دەردەدار

هەرکەس خەفتیە، خەو خەیری بوت

هەرکەس بێدارە جو خوٚم دەیری بوت.

٣- سێ هوٚنراوە وەکو:

بەو بچم نەوەیس پیروٚیمانە

لەوەیس بپرسین گونای کیمانە

کرماشان مەچم بیستون رامە

قەتڵگای فەرهاد شەو مەنزڵگامە

هەر کورە مەچی (الله) یارت بوٚ

ئاوەکەی زەمزەم سازگارت بوٚ

٤- چوار هوٚنراوە:

مەن خاتر خوانیم مەن دەردە دارم

پەژموردەی روخسار خاڵەکەی یارم

تاکەی دانیشم لە سای داری بی

تاکەی بکێشم رەنجی غەریبی

خوای بانی سەر کارێ پێم کەردەن

عاجز بوم لەگیان رازیم بە مەردەن

لە دو رەو هاتم بشناسە دەنگم

توٚزی غەریبی نیشتگە لە رەنگم

٥- پێنج هۆنراوە وەکو:

تـــاقە گــوڵێ بــوم بــەسەر یــاڵەوە

عــاجز بــوم لە دەس بـای شەمـاڵەوە

تـــاقە گــوڵێ بــوم بـۆ خـۆم ئەشنیـام

بــای شەمـاڵ دای لێـم لە ریشـە کنیـام

ئـــەوە مـــن مـــردم قــاڵم بڕیــاوە

گــەڵای جـوانـیە کـەم لە دار کەنیـاوە

هــەی داد هــەی بێداد لەم بێدادیـمە

بــێ دادیــم لە دەس شــەو تەنیـاییمە

هەی داد هەی بێ‌داد تا کەی نەکەم دەنگ

گەوهەر فرۆش بوم مایەم بو بە سەنگ

ئەمە و شەش و حەوت و هەشت هۆنراوەش هەیەکە بە پێی ئیقاع و ئاوازی گۆرانیەکە دەگۆڕێ و کورت و درێژ دەبێتە وە:

٦- شێوەی پەخشانی هونەری هەیە، وەکو:

(لاوك - حەیران - هۆرە ... د.)

٧- بە شێکیش هەیە بە شیعری هونەری و کلاسیك، جار جارەیش بە شیعری فۆلکلۆری ئەوتریێ وەکو:

(مەقام و گۆرانی تازە)

٨- بەشێکیش هەیە لە شێوەی شیعر و پەخشان دایە وەکو: (بەندو بەیت).

سەرباری ئەمەیش، ئەم هەمو لقانە دەگرێتە خۆی:

١- گۆرانی منالاَن.

٢- گۆرانی شایی و هەڵپەڕکێ.

٣- گۆرانی دڵداری.

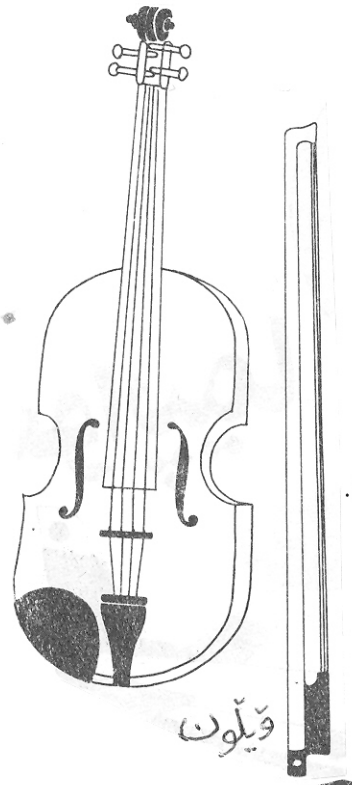

٤- گۆرانی شیوەن (ئاغا میرە - زیمار - چەمەری)

٥- گۆرانی ئایینی.

٦- گۆرانی کچانە یا بالۆرە.

٧- گۆرانی کوڕانە

٨- گۆرانی مندالاَنی حوجرە

٩- گۆرانی رەمەزان

١٠- گۆرانی بوكو زاوا.

١١- گۆرانی نیشتمانی و سیاسی و شۆڕشگێڕانە.

١٢- گۆرانی و سرود بۆ مندالٚ و مێرمندالاَن لە فێرگەکان.

١٣- گۆرانی یادەنگو ئاوازی مەولود (مەولود نامە)

١٤- گۆرانی مەنەلوج

١٥- گۆرانی قەرەج و دۆمەکان

١٦- گۆرانیەکانی کار کە بڕیتیيە لە:

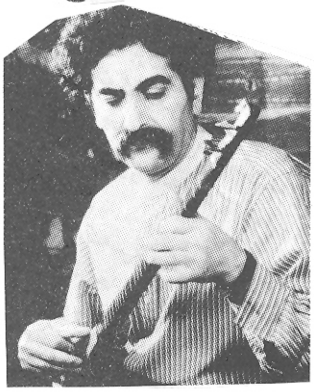

١- گۆرانی جوتیاران

٢- گۆرانی دەستاڕ، هارە،

٣- گۆرانی ئاسیاو

٤- گۆرانی ساوارکوتانەوە

٥- گۆرانی جونی.

٦- گۆرانی دروێنە.

٧- گۆرانی کرێکار

٨- گۆرانی بەقالٚ و دێوەرەوکوتالٚ فرۆش

٩- گۆرانی راوکەران.

١٠- گۆرانی شوان یا گۆرانی دیزەوگۆزە کردن و قوڕشێلان، گۆرانی سەمەنی.

- گۆرانی میللی: نە تەوەیی:

لە نێو شارا سەر هەڵئەدا و چینێکی ناوەڕاستی نێوان جوتیارانی دێی و... چـێژی لێ وەردەگرن و لە ژێر تەئسیری فولکلۆری خۆمان و گۆرانی بێگـانە دایـە... ئـاوازەکـانیشی سەرباری تەختی خورێ هەلاّتی و فۆلکلۆری هەندێ ئامرازی ئەروپایی وەکو: (کلدزیت - ئو کوردیون - ساکسیفون... تاد) لەگەڵ گۆرانی چینی پەرەسەندوی بورژوا دا هەیە...

- گۆرانی دانراوە:

شوێنی لە نێو شار دایە، دانەرەکەی دیارە، پتر لەسەر نۆتەی موسقا تۆمار دەکرێ... زۆر جار وەکو گۆرانی فۆلکلۆری لە نێو خەڵکا بلاّو دەبێتەوە... بەلاّم ئەم وەکو گۆرانـی‌یە فۆلکلۆری‌یەکان نیە وتەمەنی کورتە و زو دەبڕێتەوە یا ئەبێ بەگۆرانیەکی فۆلکۆری، بۆیێ زانای ناودار: جەمیل رۆژبەیانی لە بارەی ناوی گۆرانی کوردی، رایەکی هەیەکە دەڵێ: «... رەنگە ناوی هەندێ لە گۆرانی‌یەکانی کوردی زۆر کۆن بن، بۆ وێنە (قەتار) رەنگە لە وشەی (گاتا) وەرگیرابێ وگۆڕابێ وەلەکاتی خۆیا هەرگاتای پێ وترابێ. هەروا (هۆرە) رەنگەگۆرانی یەکی تایبەتی بو بێت بۆ ستایشی (ئاهۆرە مەزدا)... هەروەها (کـەلهوڕی) رەنگـە (کـە لە ئاهۆرایی) واتە لە گۆرانی‌یە هـەڵبژاردەکـانی بـاسی ئـاهورا بـوبێت. جگـە لەوە گـۆرانـی (خورشیدی) تا ئێستا گەواهە کەلەکاتی هەلاّتنی خۆردا وتراوە بەنـاوی نیـازەوە، چـونکە بەرامبەر بەوە، گۆرانی (خاوکەر)مان هەیەکە بۆ خەو هێنان وتراوە هۆرەش زۆر بە جێ‌یەکە یەکێ بێت لەگۆرانی‌یە تایبەتی‌یەکانی (ئاهۆرا مازدا)... یا هیچ نەبێ سەرچاوەکەی یەکێک بێت لەگۆرانی‌یە ئایینی‌یەکان. چونکە ئەبینی ئێستاش (هۆرە) هەر تەنیا هۆرەی دەروێش لەناو کورددا لە ئە مانە هەموی بەناوبانگترە، وە دور نییە (هۆرە و ئاهۆرا و هاوار) لە ڕوی واژە یا زمانەوە، لە یەک سەرچاوەوە هاتبن، وە ئەم وشە و مانایە تەواو لە وشەیەکی زمانێکی تری هیندو ئوروپی‌یەوە نزیکە، کە ئەویش وشەی (هورا)ی روسی‌یەکە بە مانای هاوار یا بڵێین - بانگ یا هەتاڤ - بەکار دێت، وەنزیکی ئەو ماناکوردی‌یانەیە، کەلاهور[١]».

---

١ - دور نییە کەڵهور لە (کەلّ و هور) وەرگیرابێ، کەلّ وەک کەڵەگا، کەلّ گامێش، کەلّمل: (کەل ملباوانم) کەلّ

گۆرانی بەشێکی هەرە کۆن و گرنگ و بە نرخە لە بەشە کانی فۆلکلۆری کوردیمان و لەهی میللەتانی تریش، وەسەردەمی پەیدا بونی ئەم هونەرە ئەگەرێتەوە بۆ ئـەو کـاتەی کـە ئادەمیزاد وبەرەی مرۆف فێری زمان گرتن و قسە کردن بووە و بەتیری عەشق و ئەوین کاری پێکراوە و نێر و مێیان کەوتونەتە ئەوین بازی و خولیای یە کترەوە.

ئەوین گرنگترین هۆی پاڵ پێوەنەر بووە بۆ دروست کردنی ئـەم هـونەرە لە لایـەن ئادەمیزادەوە، ئەوەش بە هۆی ئەوەی کەوا ئەبینین زۆربەی زۆریان لەسەر ئەم بابەتە و تراون و لەسەروی هەمو نەریتە کانی تری کۆمەڵایەتیەوە دانراون... جوانـی نیشتمـان و خـۆرسكو سروشت تا رادەیە کی زۆر خۆیان لەگۆرانیە فۆلکلۆری یە کانماندا ئەنوێنن.[۳]

بلاو *BLAU* لە بابەت تایبەتیە کانی دەنگو ئاوازی کوردیو گرینگی ئەوانە زۆری گرینگی پیداون، دەڵێ: هەژارترین هۆزو عەشیرەی کورد لە بابەت ئاوازی دڵگیرەوەبێ نیازن، ئاوازی قارەمانانی جەنگی، عومەراغا کە لە (دیادین *DIADIN*) جارێ شاد، جارێ تـوند. جارێ خەفەتاوەر، مرۆف سەرسام دەماکە خەڵکی لە دەور کۆ دەبونەوە.

لییارد لە کتێبی نینەو اوکە لاواکانی ئەوێ ج ۱ - پەرەی ۲۹۲ لەبابەت شیعرو موسیقای کوردی یەزید - ی یەوە سەیرە، دەڵی: لە سەر گۆری شێخ عادی لە لالەش گوێم لە چەن ئاواز

بەواتای قەوی، بەهێز وەبەکینایەواتای سەرۆک، سەردار و رەئیسیش ئەدا. هـور سـوکەڵەی ئـاهورا، ئـاهورامـزدا، (ئاهورمزد) کەوابێ: کەڵ هـور بـە تـێکرا بەواتای مـەزن، سـەرۆک و سـەرداری ئـاهورمەزدا پەرستـانە (رەئـیسی ئاهورایی‌یەکان) لە زمانی عەرەبیشدا هور، خور، بۆتە (هو) دەرۆیشی کورد لە کاتی هاوارکردن لەخوا دەڵێ یا (هو، کە دەبێ هەرهەمان: (ئاهورا) بێ یا کەڵهورئەم هۆزە کوردە، سەربە (کلاهوری پاڵەوانی فەرمان رەوای پێشوی مازندەران بێ کە کە یکاوس ویستی بیخاتە بن فەرمانی خۆی، شانامە لە چەند جێگەدا ناوی ئەو کلاهورەی هێناوە کەدەڵی:

کلاهور کەلافاوە بۆ لە مپەران - هەمونازی هەر بەو بو مازندەران - کلاهور پەیا بو، وەک شێری نێر - سەری دالە سەر داری ئازاو دلێر - کەپەنجەی دەپەنجەی کلاهور پەراند - هەمو نا خونی وەک خەزەلوەرهەڵوەراند - کە گاسی یە کانی مازندەران کورد بون و کلاهور دەشێ لەوان بوبێ - کە لۆرو گۆران تیرە یە کن و لە تورەمەی گۆدەرز - ی کوری گەشواد - ی کوری گیو، کە ئەو گیوە وەزیری کە یکاوس بووە و هەر خۆی لە حوکم کردنا حیساو بوگەو ئەو گۆدەرز - ە دو کوری بە ناوی (گیو و (رەهام یامامەرەهام) هە بووەو لە بنەماڵەی بوختی کوردن - کۆبە لەسەر شەرەفنامە ی ئەمیرشەرەفنجان بەکوردی پەرەی ۵۹۵ تا ۵۹۳ وە یادداشتی (شەپۆل).

۲- ئاوێنە ژمارەی -۱- چاپی ۱۳۷۱ پەرەی ٦۴ - قسەکانی بەرێز نورەدین سـاڵەیی و دەس نـوسەکـانی بـەرێز عەبدورەزاق بیمار.

۳- ئاوێنە ژمارەی ۱۱ سالی ۱۳۷۱ - چاپی تاران (شە پۆل).

بوکه (به درێژای تەمەنم قەت دەنگ و ئاوازی ئەونە خۆشم نەبیستووە کە تائەو رادە شوین دانێ و دڵ نشینیش بێ) دەنگی خۆشی نەی، شمشاڵ لە تەک دەنگ‌و ئاوازی ژنان و پیاوان ئاوێتە ببو.

یالاوژە *LAWI* یا بەیتی کورتی غەنایی کەقسە لە رازو نیازی ئەوێندارو ئەوینگر دە کا، های لەیلێ، های لەیلێ... وای لەیلێ، وای لەیلێ ئەرێ لەیلێ دەلال... و جارجارەش دنەدەری راپەڕینە لەراست هێرشکاراندا، لاوژە بۆ جەعفەراغای شکاک کە لە چهریق کە بە دەڵە دزێ لە تەورێز بەهۆی وەلعەهەد ـ ی قاجار کوژراوە[1]، پیاو دە کا بە ئاو. بوزکۆ: عەزیزخان کوری جەعفەرا غاو برازای سمکۆیمەزن کە موی تەلایی هەبو. یا لێ جانێ لێ جانێ... سابت کراوە کە لاوژەی کوردی زۆر بەرزتر و تەرزترلە قەسیدەی عەرەبە، لەسەرەتای سەتەی ۱۱ی زاینی عەلی حەریری لە شەمزینان بەزمانی کوردی شیعرومە بەستی نوسیوە و دیوانی شیعرە کانی بەدەس نوس بەدەس واسیلی نیکتین گەییوە. مەلا ئەحمەد ـ جزیری عارفی رەبانی بە شێوەی غەنایی،شیعری ئەویلە ریزی شاعیرانی بێ هاوتا داناوە ـ فەقێ تەیران: چریکە و مەنزومەی ئەسپ ـ ی رەش یاشەودێز، مەلای باتە دانەری مەنزومەی دمدم، حەکیم ئەحمەد ـ خانی دانەری مەم وزین بە شیعر ـ ی کلاسیکی، عەروزی، یا عەلی تەرە ماخی کەلە ۱۰۰۰ی مانگیی و ۱۵۹۱ و ۱۵۹۲ی زاینی کتێبی کوردی نوسیووەو ئیسکەندە رژاباله شاری ئەرزە رۆم چاوی بەو کتێبە کەوتووە،کە دەستوری زمانی کوردییە. ۱۰۰پەرەیە و عەبد رەقیب ئەم دەستورەی دیو ە[2].

یا ئەشعاری کوردی بەزاراوەی لوری‌و کونی کوردی: بابا تاهیر ی کورد[3].

۱ـ پێشکار: ئوستانداری تەوریز بەقورئان سوێند دە خواو قورئان بۆجە عفەرائما مۆر دەکاو بەفریودان وسوێندی بەدرۆ بانگی دەکە نەدار حوکومەی تەورێزو بەرەشە کوژی جەعفەراغای چهریقیان کوشت.کورد و کوردستان واسیلی نیکتین تەرجەمەی محەمەد ـ ی قازی پەرەی ۱۸۶ و ۱۸۷ چاپی ۱۳٦٦ و بە بەیت و لاوژە بەکوژرانیدا هەڵوتراوە. و. نیکتین کەژی ۱۲ (شە پۆل).

۲ـ (ژیناوەری زانایانی کورد... (شەپۆل).

۳ـعوریان پەراوەی کورد و کوردستان نوسراوی واسیلی نیکتین پەرەی ۵۸۰ و ۵۸۱ و... تەرجەمەی محەمەد ـ ی قازی. ئەبی بڵێین: شیعری غەنایی کوردی بەئیلهام لەژن دەوترێ وەکلای لایێ.

دەنگ‌و ئاواز یا موسیقی کوردی

کەسایەتی و خوو ئاکارو داب‌و دەستورو لێهاتویەکانی بنەرەتی، وە تەنانەت خەوش و عەیبگەلێ کە دەبێتە هۆی جیایی نەتەوەیەک لە نەتەوەیی دیکە، بە نبوغی ئەو نەتەوە ناو دەنرێ(۱)

دەنگ‌و ئاواز یا موسیقی کوردی

ئاواز، یەکێکە لە هەستە دەروونی‌یەکانی یەک نەتەوە، بەشێ لە دام و دەزگای هەناسەکێشانی زۆربەی گیان لەبەران لە لێو یا دنوک و دندوک تا دورێیانی خرخراکەو قورگ لە تەک سێ‌پەلاک و ئەندامانی نەفەس‌کێشان، لەکاتی ئەنجام دانی ئەرکی ژیانی سەرشانی خۆی، توانایی بەدیهێنانی دەنگیشیان هەیە، گشت گیان لەبەرانێ کە بە دەم دەنگ دەردەبڕن، خۆی جۆرێ ئاوازە، ئاوازی قەناری، دیقل (کەڵەشێرو کەڵەباب)، بولبول، پەپوسلێمانە، کوند، ئەسب، گورگ، گوێدرێژ، داڵ، شێر، پڵینگ، کتک (پشیلە)، سەگ، بۆق‌و سیسر(۲).

۱- (ویلتێر، پەراوەی فەرهەنگی فەلسەفی، نەقل لە واسیلی نیکیتین، تەرجەمەی محەمەد قازی، کوردو کوردستان، بلاۆکی نیلوفەر - ۱۳۶۶، پەرەی ۱۵۹).(شەپۆل).

۲- دەنگ: حیلە، لورە، سەرەسەڕ، زریکە، میاو، قرەقڕ، تەپەتەپ، بۆڵەبۆڵ، زرمەزرم، خرمەخرم، بۆرەبۆر، قیرە قیڕ، زریکەزریک، قیژەقیژ، زرەزڕ، هاژەهاژ، زرەزڕی زریزە، مرخەمرخ، قڵمەقلم، قڵپەقلپ، چریکە چڕیک، چریکەی دەنگ‌و ئاواز، تێچریکاند، شریخەشریخ، شریقەشریق، بروسکەبروسک، خاوەخاو، زرنگەزرنگ، ترپەترپ، هاسکە هاسک، تاسکە تاسک، هەسکەهەسک، هەنسکە هەنسک، قۆرەقۆر، قوڵتەقوڵت، پشم‌وهۆر، پژم‌وهۆر، میزەمیز، بریکەبریک، چەقەچەق، شاپەشاپ، قرخە قرخ، فرتەفرت، گرمەگرم، زرم‌وکوت، خنکەخنک، چکەچک، تکەتک، قرتەقرت، گارەگار، قریشکەقریشک، ئاخ، ئۆخ، ئۆخەی، ئافەرین، هاوار. - هەروەها واژەگەلێ وەک ئافەرین کە واتای فیعل بدا، شیبە یا شەبیهی جوملەی پێ‌دەڵێن. ئافەرین یانی پەسەند و ستایشت دەکەم. بەڵام ئیسمی سەوت یا ناوی دەنگ تەنیا دەنگی تایبەت بە

دەربڕینی ئەو جۆرە ئاوازو دەنگانە لەو جۆرە گیانلەبەرانە، خۆی بۆ جۆرێ پێوەندی لە تەک هاونەوعانی خۆیاندایەو لە لایەکی دیکەوە نومایشی لێهاتوویەکانی خۆرسکی یە لەواندا، یانی منیش هەم... ئەشگونجێ بۆ دەربڕینی عەشق و ئەوین بێ یا بێزاری، ناڵە، دەربڕینی ئێش و دەرد... هەر جۆر بێ بۆ دەربڕینی هۆی دڵو دەرونە، بێ‌شک، لە دنیای خیلقەت‌دا، دەنگ بەر لە واژە هاتووەو بیری مرۆڤ زۆر بەر لەوەی واژە گیربێنێ، هەروەک زیندەوەری دیکە یا کەمێ سەرکەوتوتر لەوان، تەنیا بە هۆی کەرەستەی تازەوە، رازی دڵ و دەرونی خۆی هۆنیوەتەوە. ئەشگونجێ کە ئاهەنگ‌گەلێ بەرفرە، بەر لە پەیدابوونی یەکەم بێژە هەبووە، لام وایە لەم دەورەدا هەندێ لە بزوێنەکان کە لە سەرەتایی‌ترین شکڵی دەزگای وتاری بەدی دێن، لە نێو دەنگ و ناڵەو زنازنادا خۆیان نیشان دابێ. تایبەتمەندی شکڵ و نەرم و شلی ئەم دەزگایە لە ئینسان دا بۆتە هۆی پەیدابوونی یەک دوو پیتی «ب» و «د»، بێ‌دەنگی لێو و دیان، وە بیریش زۆر بە لەز ئەوانەی سەبت و زەبت کردووە.

بە پەیدابوونی کەلام و پێوەندی بیرو ئەندێشە سیلولەکانی مێشکیش رێگای پێ گەیشتنی زیاترو شوێندانانی موتەقابیلی لەسەر ئەندامەکان گرتۆتە بەر، واژە بێجگە لە بایەخی وێژاوەری و نیشان‌دان، ساختی ئاهەنگ و دەنگی هەیە، نیزامی تەنەفوسی‌و مەکانیزمی دەزگای وتاری، ئەو ساز و ساختەی بە واژە داوە کە بە هۆی ئەم تایبەتمەندی‌یە، دەتوانێ لەگەڵ پاراستنی باری پیتەکانی، بە وێنەی ئاهەنگیش بەیان بکرێ. بوونی واژە لە ئاهەنگدا پێوەندی مێژووی لە نێوان ئەو دووانەدا راگرتووەو دەنگ و ئاوازیش بەرهەمی پێوەندی ئەم دوانەیە، ئەبێ بزانین موسیقی رەسەنی کوردی، بەر لە زمانی کوردی بە وێنەی ئاوازی تەنیا هەبووە، پێگەیشتنی دەنگ‌و ئاوازی کوردی زۆر بە خۆرسکی هاتۆتە پێشەوە، چونکە کورد و خۆرسک پێوەندی زۆر نزیکیان پێکەوە هەیەو ئەو پێوەندی‌یەش هەروا بەردەوام پارێزراوە، ئاوازی کوردی، وەلامی ناڵەو زاڵەی گیانیەتی کە ئازادانە لە چیاو کوێستانی رەنگین دا ژیاوەو

مرۆڤ وەک: قیژەقیژ یا دەنگی تایبەت بە ئاژاڵ وەک قاسپە قاسپ یا دەنگێ کە لە ژینگە و خۆرسکە دا هەیە. وەک خشەخش، کەوابوو دەنگ لەگەڵ ناوی دەنگ لێک جیان.

دەژی. دەنگ و ئاوازی کوردی، پەلەوەر، تافگەو سروەی دەم کەل، لە دڵ و دەرونــی گشتیان، بە تایبەتییێکی تایبەت بە خۆیان فێری بوون. خاتو جەمیلە جەلیل، لێکۆڵەری کورد لە بەشی شۆرەوی بەروو لە ساڵەکانی ۱۹۸۸ی زایینی لە سەر دەنگ و ئــاوازی کوردی و دانانی نۆت بۆ ئەوان، دەڵێ: دەنگو ئاوازی کوردی، دەنگدانەوەی ئاهەنگی شاخی رەنگینی کوردستانە. دەنگو ئــاوازی ســوێند، هــی بــاو بــاپیرانــمانە، هــاژەو خوشینی ئاوی چەمە خورین و تاڤگە پرهاژەو گیڤەکانە، کە لێرەو لەوێ ئەو ئاقارە، دەبیسرێ. دەنگی کزەبای سەر دوندی کێوە بەرزەکان و دەنگو ئاوازی باڵندەوقاسپە قاسپی کەو، لە بناران و بارەباری مەرو بەرغەل، نەعرەی سواران و ... ئایا ئەمە مێژووی زیندووی نەتەوەی کورد نیە؟ ئەم خۆرسک بوونەی دەنگو ئاوازی کوردی تەنانەت لە کر و تەونیشدا دەنگی داوەتەوەو خۆی نواندووە.

شیعرو هۆنە لە دانانو سازدانــی ئــاهەنگ و دەنگ و ئــاوازی کــوردی، لە دەزگــاو شێوەی جیاجیا، چ لاوژە، حەیران، قەتار، بەیت، سیاچەمانە، هــۆرە، ئــەڵلاوەیسی، بالۆرەو لاواندنەوەو... (باوەکو لە زۆربەیاندا ساز توانایی هاوڕێیکردنی لەگەڵ ئاواز خوێندا نیە)، هیچ شوێندانانێکی نەبووەو نیە. واژە بە جۆرێکی وا لە ئاوازدا دەتوێتەوە کە زۆر ئاستەمە بدۆزرێتەوە، بڕگەگەلی کۆنی موسیقی کوردی هێمان هەن کە تەنیا بە ساز (و شمشاڵ و ...) بە بێ دەنگی ئاوازخوێن ئەبرێ بەڕێوە، هەندێ لەوانە زۆر کۆنن، هەندێکیشیان ریوایەتی گشتی ژیانی کۆمەڵایەتی نەتەوەی کوردە، کە بە زمانی خۆیان بە دەنگ و ئاواز دەیڵێن و دەیخوێنن. لە ئاوازی تایبەت بە هەڵپەڕکێ، کە بڕێکیان بە بێ ساز دەخوێندرێن. ئاهەنگ و بەتاڵوکە خــوێندن بــە پــێویستی هــەڵپەڕکێ کــەران دەگوردرێ، کەچی ئەو شیعرانە دووپات دەبنەوە.

ئێوە کەمێ لەم چەند شیعرە جوانە بیر بکەنەوە کە حەکیم مەولەوی کورد لە وەڵامی ئەحمەد بەگ کۆماسی دا بە زاراوەی کوردی هەورامی لە پەسەندی بوکی کــوردی دا فەرمویەتی، ئەبێ ئەمەش بڵێین: زاراوەی کوردی هەورامی هەر دەڵــێی خوا بۆ هۆنەو شیعروتنی بەدیهێناوەو خوڵقاندویەتی.

زیلەی گوارەو زرنگەی زەنگلەی زەر لەرزەی نەونەمام، لەرەی لیمۆی تەڕ

شەوق زەوق و بەرق فەرق زەڕ کلاو　　ورشەو پرشەی خۆی کوڵـــم و بۆ گلاو
شەقەو تەقەی گەرم، چەپلەو حیلەی نەرم　　چریکەی وە ناز تریکەی وەشەرم
سەمای دەسمالان، رەمای نەوهالان　　نەمای مەلالان نمای وەش خالان

دەی با بزانین لێکۆڵەرانی هەندەران سەبارەت بە دەنگ و ئاوازی کوردی بیرو رایان چیە و چلۆنە؟ واسیلی نیکیتین لە پەڕاوەی کوردو کوردستان[١] دەنووسی گشت جیهانگەڕان لە بابەت ئاوازی کوردی‌یەوە، زۆر بە گەرمی و عەجباتەوە، یەکسان قەسەی لێدەکەن. زۆری لەگۆرانیەکان بە نۆبە، بەکۆڕو گەرەلاوژە دەخوێندرێ، گۆرانی دروێنەوان لە بابەت فەرهادو شیرین چەند هۆنەیەک، لە ئەشعاری (تاس) کە لۆتکە لێخورەکانی (ونیزی) دەی‌خوێنن دینێتەوە بیر[٢].

بلاو دەنووسێ: بێ ئەنواترین هۆزەواری کورد، لە بابەت گۆرانی و ئاوازی دڵنەواز،

١- پەڕەی ٣٠١ی چاپی ١٣٦٦ تەرجەمەی محەمەدی قازی بە فارسی، دەنووسێ: نیکلامار لە کتێبی خۆیدا (لە بابەت واژەی چەڵەبی، پەڕەی ١٢٧ تا ١٢٩، واژەی چەڵەبی یانی خودایی، واژەیەکە کوردی، بەلام تورکیش بە کاری بردووەو لە کوردی وەریگرتووە. چەڵەب: خودا، نەجیب‌زادە، خودانی بوت پەرستان، باش، نیژاد، شازادە، پیر، دەورەگەڕ، خونیاگەر، گۆرانی‌بێژ، کوری بەگ، ئاغازادە. چەڵەبی: ئیسمی مەنسوبی چەلەبە. یەزیدی (ئێزدی - یەزت)، ئێزدی‌یەکان خودایەکیان بەناوی چەڵەب دەپەرست و عیبادەتیان بۆ دەکرد. هەندێ دەڵێن: واژەی ئاخری (علی اللهی) لە چەڵەبی وەرگیراوە، خوندەکوڕ، یا کوڕی خوا بەکار براوە. یەزیدی پێوەندی بە (یەزید بن معاویە یا یەزید بن ئەنیسە) نیە. یەزیدی لە ئێزدی (یەزت) بە واتای خوا، وەرگیراوە، چەڵەب: کەرەستەی موسیقی: دو سەفحەی برنجی کە دەی‌کوتن بە روی یەکدا، زنازنا، شۆر، غەوغا، دەنگە دەنگ(سنج). عەشایری کورد کە پەیڕەوی ئایینی یەزیدی (ئێزدی - یەزت)ن دوو جۆرن، رەشپۆش، سپی‌پۆش، لە نێو رەشپۆشان دا رۆحانی سەرهەڵدەدا، رەشپۆشان بە چەڵەبی ناودار بوون نەک یەزیدی، هەرچەند هەندێ لە رەشپۆشان بەناوی فەقیران دەناسرێن کە جۆرێ مەلای یەزیدی‌یە. یەزیدیان بە بێخەوش بوونی خوێن و ئەسڵ و نەسەب و ئەعیان و ئەشرافی خۆیان دەنازن. ناوی چەڵەبی لە شاری مەهاباد وەک (عبدالله) چەڵەبی هەیە. تورک چەڵەبی لە واتای ئەرباب و خاوەن ماڵ بەکار دەبا، چەڵەبی لە ئاوازی عامیانەی تورکی و لە وتووێژی عامیانەی عەرەبی سوری: (سوریە) هاتووە کە دەڵێن (حەلەبی، چەڵەبی، شامی شومی، مسری حرامی) یانی: (حەلەبی لەتیف و زەریف، شامی(دیمشقی) شوم، مصری دز). واژەی چەڵەبی کوردی‌یەو مێژووی کورد لە خۆیدا نیشان دەدا، واسیلی نیکتین کوردو کوردستان، تەرجەمەی محەمەد قازی، پەڕەی ٣٠١و ٥٠٠ تا ٥٠٧ چاپی ١٣٦٦).

٢- ٣ـ تاس Tasse شاعیری ئیتالیایی (١٥٤٤ـ١٥٩٥) کە شیعری غینایی و حەماسی وتوە، جا لەبەر ئەوەی کەوتە بەر ئازارو شکەنجەی خێوی کلیسا، لە حاڵێکی نزیکی بە شێتی مرد.

بەهونەر زاحاودرێ، لەوشوێنەی کەهونەر لەخۆرسکو فیترەتی پاک و زولاڵی ئینسان سەر چاوەی گرتووەو لەهەمو شئونی ژیانی مرۆڤ رەنگ ئەداتەوەو لەگەڵ عەواتیف و رۆح و هەستی مرۆڤ پێوەندی راستەو خۆی هەیە، لەبەر ئەوە، بەزەمان یامەکانێ تایبەت کورت نابێتەوەو ئینسان بەدرێژایی تەمەنی خۆی، هەمیشە لەگەڵ جوانی و هونەردا ئیش وکاری هەبوە.

بەلاَم ئەبێ بزانین: واتای هونەر چی‌یەو بەچ کارێک دێ؟ لەناساندنی هونەردا دەتوانین بێژین: کە هونەر، هۆیە بۆ سەبت و زەبتی عەواتیفی ئیلاهی و خودایی و هەستی پاک و بێخەوشی رۆحی ئینسانی لەقاڵبێکی دیاری کراودا .

هەروەها هونەر، هۆیە بۆ راگەیاندنی ئەم هەستە، لە دنیای بیرو مێشکەوە، بۆ دنیای دەرەوەوبۆ نێو خەڵک وکۆمەڵگای بەشەری.

فێرکردنی ئەوە بەخەڵک، نەکردنی ئەوە لە زەمانێکەوە بۆ زەمانێ تر، بە تەناسوبێ کە هونەر بتوانێ کە ماڵی مەحزی رۆحێ مرۆڤانی لە دنیای دەرەوەدا بنوێنێ و جوان نیشانی‌بدا، لەکەماڵی خۆی نێزیک‌تر بێتەوەو بەراوەژوش، هەرچی لەمە (عەینیەت بەخشین بەکەماڵی رۆحانی مرۆڤ) فاسیلە بگرێ، بێ بایەخترو بەرتەسکتر ئەبێتەوە کەوابو، هونەر هۆیە کە زۆر شۆێندارە بۆگۆڕان وگۆڕاندنی تەواوی لایەنەکانی باری ژیان لەکۆمەلایەتی‌دا.

هەروا هونەر خێوی ریسالەتی مرۆڤ سازیشە

هونەر بەکەڵک وەرگرتن لەم تایبەتیانە ئەتوانێ بەناوی یەکێ لەشوێن دانەرترین و گرینگترین کەرەستە، بۆ عومق بەخشین بۆنیشاندانی حەقیقەت و ناسینی مەعارفی ئیسلامی کەڵکی لێ وەر بگیردرێ.

مێژوی ئیسلامو لایەنە جیاوازەکانی رامیاری، کۆمەلایەتی خووئاکاری «ئەخلاقی» سیرەو رەوشتی ئەنبیا وپیاوچاکان و خوو ئاکار باشان هەروەهاکەسایەتی‌یە، دینی ورامیاری یەکان بەدرێژایی مێژو ئەکرێ بەوێنەی خونجاو، وگونجاو بەبیرو رای جیاجیاوە، لەقاڵب و بیچم ودیمەنی هونەردا نیشان بدرێن.

هونەر ئەتوانێ زمانی راگەیاندنی حەقایق‌بێ، بەتایبەت لەو شۆێنانەی زمان هێزی

بەیانی بۆ نەبێ ولەتەوسیف و پەسن و تیگەیاندنی جوانی رۆحی ئینسانی و مرۆڤانی عاجز بن.

بەلاّم ئەمرۆ لەزۆر بەی نوختەی جیهان ئەوەی بە ناوی هونەر هەڵ ئەداو لەفەزاو هەوای نەخۆشی (نۆی بونەوە) و (شارستانیەت) باڵ و پەرپان دە کاتەوە، تکنیك وکەرەستەی هونەرە، نە رۆح و حەقیقەتی ئەوە، نەخشی تکنیك لە هونەردا تەنیا سەبت و زەبت و نەقڵی هونەرە.

دیارو رونە کە هەرچی تەکنیك ـی هونەروەر لەیەك هونەری قوی تردا بێ لەراستیدا ئەداو بەیان و تەوصیف و پەسنی ئەو هونەروەرە لەبابەت هەستی خۆی زیاتر و کامڵتر ئەبێ، نەتەوە رۆژاوایەکان لەروی بنەرەتێکی راست و دروست وموفەق بـۆفێر کـردن و بـارهێنانی تاکەتاکی شیاوتە قوییەتی تەکنیكی پێوەندیدار بون: ناودارانێ لەدنیای هونەریان هێنایە مەیدانەوە، کەلەباری هێزی بەیان کردن ورونکردنەوەو تەکنیکەوە، بێ وێنەن بەلاّم ئەمە بەم واتایە نیە کە هونەر لەرۆژاوا داگەیشتۆتە پلەی کەماڵ وجەماڵی خۆی، بەڵکو لە بەرانبەردا هەر ئەو نەتەوانە لەروانگای دەسمایەی مەعنوی هونەر (هەستی بەرزی و عاتیفی) زۆر لەخۆر هەلاّتی یەکان کز ترو نزم ترن، هەروا نابێ لەبیر بکرێ کە هونەر تەنیا لە تەکنیك ساز نەدراوە. بەڵکو تەکنیك هۆیە بۆبەدی هێنانی قاڵبی زاهیری هونەر، ئەگەر هونەروەرێ، لە بارو بابەتی تەکنیکەوە بەتەواوی قەوی و لەحەدی نەوعی خۆی بێت، هێمان یەك هونەروەر بەراستی نایەتە ژمارە، چونکا هونەر تەنیا بریەتی: لە صەنعەت و تەکنیك و زانستنیە.

هونەر کۆمەڵەیەکە لە هەست و تەکنیك لەگەڵ صەنعەت دایە، تەکنیك ئەبێ بەنۆبەی خۆی گۆیای هەستی بەدی هێنەری خۆی بێ، ئەنا تەکنیك ـی خالس هەرچـەندە بـەرز و لەحەدی کەماڵی خۆی بێ، بێ رۆح و گیان ئەبێ، یانی هونەر نیە، بەڵکو تەنیا صەنعەتە.

لەپێوەندی لەتەک هونەردا لەدنیای ئێستاکەیشدا ئەبێ بوترێ کە رەوشتێ کە مەکۆگەلی هونەری، تەنات ناودارترین هونەرستانەکانی جیهان لەریشتەگەلی جیاجیای هونەری یان گردۆتە پێش بریەتی یە، لە گرینگیدان بەتەکنیكی هونەر، بێ ئەوەی بەدابین کردنی هەستی عولوی یانی: دەسمایەی ئەسڵی هـونەر.. سـەرنجێکی یـان داو لەدابـین کـردنی دەسمـایەی مەعنەوی هونەر، هەمویان بە تەقلید ـی خود بە خودی ئیحساسی یەکترین و بە پەیرەوی کردن